

الله اعلم
بالحق

"کلیه‌ی حقوق اعم از تکثیر، چاپ، نسخه‌برداری، اقتباس و ... این پایان‌نامه، متعلق به دانشگاه بیرجند است و هرگونه سوء استفاده از آن پیگرد قانونی دارد. نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است."

دانشگاه بیرجند

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی
گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی

پایان‌نامه جهت اخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد

رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

تحلیل تطبیقی صور خیال در سروده‌های حکمی متنبی و بوستان سعدی

استاد راهنما:

دکتر احمد لامعی گیو

استاد مشاور:

دکتر محمد بهنام‌فر

نگارش:

مجید خسروی

زمستان ۱۳۹۰

چکیده

نگارنده در این رساله کوشیده است تا به شیوه‌ی توصیفی - تحلیلی و تطبیقی، صورخیال را در ابیات حکمی بوستان و سروده‌های حکمی متنبی بررسی و تحلیل نماید. نتایج تحقیق حاکی از آن است که هرچند مضامین حکمی از نظر لطافت و عاطفه‌ی شاعرانه، خشک و بی‌روحند ولی سعدی و متنبی به رغم این واقعیت، با نبوغ شگفت‌انگیز خود توانسته‌اند این دو (مضامین حکمی و عاطفه و خیال) را با مهارت فوق‌العاده، چنان در هم آمیزند که تلخی پند و اندرزهای حکمی را به کام شنوندگان شیرین گردانند. بررسی شواهد تحقیق نشان می‌دهد که در ابیات حکمی بوستان، غلبه با کنایه است و تشبیه، استعاره و مجاز، به ترتیب در مرتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند. در سروده‌های حکمی متنبی، عنصر استعاره بیشترین کاربرد را دارد و تشبیه، کنایه و مجاز به ترتیب در رده‌های بعدی مورد استفاده‌ی او قرار می‌گیرند.

واژگان کلیدی: ادبیات تطبیقی، صورخیال، سعدی، بوستان، متنبی، اشعار حکمی.

Filename: عنوان و چکیده ی فارسی ۱.docx
Directory: D:\majid\پایان نامه
Template: C:\Users\majid\AppData\Roaming\Microsoft\Templates\Normal.dotm
Title:
Subject:
Author: majid
Keywords:
Comments:
Creation Date: ۱/۱۸/۲۰۱۲ ۵:۰۶:۰۰ AM
Change Number: ۲۵
Last Saved On: ۲/۸/۲۰۱۲ ۷:۳۱:۰۰ PM
Last Saved By: majid
Total Editing Time: ۵۸ Minutes
Last Printed On: ۲/۸/۲۰۱۲ ۷:۳۷:۰۰ PM
As of Last Complete Printing
Number of Pages: ۴
Number of Words: ۲۰۱ (approx.)
Number of Characters: ۱,۱۴۹ (approx.)

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۳	پیش‌گفتار.....
فصل اوّل: تعاریف و کلیّات	
۲۱	مقدمه.....
۲۴	گفتار اوّل: سعدی، متنبّی و شعر حکمی.....
۲۴	۱- حکمت و شعر حکمی.....
۲۷	۲- حکمت در شعر فارسی و سعدی.....
۳۱	۳- حکمت در شعر عربی و متنبّی.....
۳۶	۴- درآمدی بر زندگی و عصر سعدی.....
۳۶	۴-۱- زندگی سعدی.....
۴۰	۴-۲- عصر سعدی.....
۴۰	۴-۲-۱- اوضاع سیاسی.....
۴۱	۴-۲-۲- اوضاع فرهنگی و ادبی.....
۴۳	۴-۲-۳- اوضاع اجتماعی.....
۴۴	۵- نگاهی به شعر و سخن سعدی.....
۴۹	۶- درآمدی بر زندگی و عصر متنبّی.....
۴۹	۶-۱- زندگی متنبّی.....
۵۴	۶-۲- عصر متنبّی.....
۵۵	۶-۲-۱- اوضاع سیاسی.....
۵۶	۶-۲-۲- اوضاع فرهنگی و ادبی.....
۵۷	۶-۲-۳- اوضاع اجتماعی.....
۵۸	۷- نگاهی به شعر و سخن متنبّی.....
۶۱	۸- سعدی و متنبّی.....

گفتار دوّم: خیال.....	۶۳
۱- خیال، جانمایه‌ی شعر و ادب.....	۶۳
۲- خیال و نسبت آن با شعر.....	۶۵
۱-۲- خیال و نسبت آن با شعر در منظر ناقدان ادب عرب.....	۶۵
۲-۲- خیال و نسبت آن با شعر در منظر فیلسوفان مسلمان.....	۶۷
۲-۳- خیال و نسبت آن با شعر در منظر ناقدان اروپایی.....	۶۹
۳- خیال و تصویر.....	۷۱
۴- رابطه‌ی تصویر با معنی.....	۷۳
۵- علم بیان عرصه‌ی تصویرپردازی.....	۷۴
یادداشت‌ها.....	۷۶

فصل دوّم: تحلیل تطبیقی صور خیال در در ابیات حکمی بوستان و سروده‌های

حکمی متنبی

مقدمه.....	۷۹
گفتار اوّل: تشبیه.....	۸۱
۱- تعریف تشبیه.....	۸۱
۲- فواید تشبیه.....	۸۲
۳- تحلیل تطبیقی تشبیه در ابیات حکمی بوستان و سروده‌های حکمی متنبی.....	۸۳
۳-۱- تشبیه به اعتبار عقلی و حسّی بودن طرفین.....	۸۴
۳-۱-۱- تشبیه معقول به محسوس.....	۸۵
۳-۱-۲- تشبیه محسوس به محسوس.....	۸۷
۳-۱-۳- تشبیه معقول به معقول.....	۸۹
۳-۱-۴- تشبیه محسوس به معقول.....	۹۱
۳-۲- تشبیه به اعتبار مفرد و مقید و مرکب بودن طرفین.....	۹۲
۳-۲-۱- تشبیه مفرد به مفرد.....	۹۳

- ۹۵..... ۳-۲-۲- تشبیه مرکب به مرکب
- ۹۷..... ۳-۲-۳- تشبیه مقید به مفرد
- ۹۹..... ۳-۲-۴- تشبیه مقید به مقید
- ۱۰۰..... ۳-۲-۵- تشبیه مفرد به مقید
- ۱۰۲..... ۳-۳- تشبیه به اعتبار تعدد تشبیه
- ۱۰۳..... ۳-۳-۱- تشبیه مفروق
- ۱۰۴..... ۳-۳-۲- تشبیه ملفوف
- ۱۰۴..... ۳-۴- تشبیه به اعتبار تعدد یکی از طرفین تشبیه
- ۱۰۴..... ۳-۴-۱- تشبیه تسویه
- ۱۰۵..... ۳-۴-۲- تشبیه جمع
- ۱۰۶..... ۳-۵- تشبیه به اعتبار نو کردن تشبیه
- ۱۰۶..... ۳-۵-۱- تشبیه تفضیل
- ۱۰۷..... ۳-۶- تشبیه مطلق
- ۱۰۹..... ۳-۷- تشبیه مضمَر (ضمنی)
- ۱۱۱..... ۳-۸- تشبیه تأویلی (استخدام)
- ۱۱۲..... ۳-۹- تشبیه به اعتبار افراد و ترکیب و تعدد وجه شبه
- ۱۱۳..... ۳-۹-۱- وجه شبه مفرد
- ۱۱۴..... ۳-۹-۲- وجه شبه مرکب
- ۱۱۶..... ۳-۹-۳- وجه شبه متعدّد
- ۱۱۶..... ۳-۱۰- تشبیه تمثیل
- ۱۲۰..... ۳-۱۱- تشبیه به اعتبار حذف و ذکر وجه شبه
- ۱۲۱..... ۳-۱۱-۱- تشبیه مجمل
- ۱۲۲..... ۳-۱۱-۲- تشبیه مفصل
- ۱۲۳..... ۳-۱۲- تشبیه به اعتبار وجه شبه از حیث کیفیت
- ۱۲۴..... ۳-۱۲-۱- وجه شبه تخیلی

- ۱۲۶.....۳-۱۲-۲- وجه شبه تحقیقی.....
- ۱۲۷.....۳-۱۳- تشبیه به اعتبار ادات.....
- ۱۲۷.....۳-۱۳-۱- تشبیه مؤکد (بالکنایه).....
- ۱۲۹.....۳-۱۳-۲- تشبیه مرسل (صریح).....
- ۱۳۰.....۳-۱۴- تشبیه به اعتبار حذف ادات و وجه شبه.....
- ۱۳۱.....۳-۱۴-۱- تشبیه بلیغ اضافی.....
- ۱۳۲.....۳-۱۴-۲- تشبیه بلیغ غیر اضافی.....
- ۱۳۷.....گفتار دوّم: استعاره.....
- ۱۳۷.....۱- تعریف استعاره.....
- ۱۳۸.....۲- فواید استعاره.....
- ۱۳۹.....۳- تحلیل تطبیقی استعاره در ابیات حکمی بوستان و سروده‌های حکمی متنبی.....
- ۱۴۱.....۳-۱- استعاره به اعتبار مستعارمنه.....
- ۱۴۲.....۳-۱-۱- استعاره‌ی مصرّحه‌ی مرشّحه.....
- ۱۴۳.....۳-۱-۲- استعاره‌ی مصرّحه‌ی مرشّحه‌ی مجرده.....
- ۱۴۴.....۳-۱-۳- استعاره‌ی مصرّحه‌ی مطلقه.....
- ۱۴۶.....۳-۲- استعاره به اعتبار مستعارله.....
- ۱۴۷.....۳-۲-۱- استعاره‌ی مکنیه‌ی تخیلیّه‌ی اضافی.....
- ۱۴۹.....۳-۲-۲- استعاره‌ی مکنیه‌ی تخیلیّه‌ی غیراضافی.....
- ۱۵۱.....۳-۲-۳- تشخیص.....
- ۱۵۴.....۳-۲-۴- جمادانگاری.....
- ۱۵۶.....۳-۲-۵- جاندارانگاری.....
- ۱۵۷.....۳-۳- استعاره به اعتبار مستعار.....
- ۱۵۷.....۳-۳-۱- استعاره‌ی اصلیّه.....
- ۱۵۹.....۳-۳-۲- استعاره‌ی تبعیه.....

- ۱۶۰..... ۳-۳-۳- استعاره‌ی مفرده.
- ۱۶۱..... ۳-۳-۴- استعاره‌ی مرکبه (تمثیلیه).
- ۱۶۲..... ۳-۴-۴- استعاره به اعتبار جامع (وجه شبه).
- ۱۶۳..... ۳-۴-۱- استعاره‌ی تخیلیه.
- ۱۶۵..... ۳-۴-۲- استعاره‌ی تحقیقیه.
- ۱۶۸..... **گفتار سوم: مجاز.**
- ۱۶۸..... ۱- تعریف حقیقت و مجاز و اهمیت آن‌ها.
- ۱۷۰..... ۲- علاقه و قرینه.
- ۱۷۱..... ۳- انواع مجاز.
- ۱۷۱..... ۴- تحلیل تطبیقی مجاز در ابیات حکمی بوستان و سروده‌های حکمی متنبی.
- ۱۷۲..... ۴-۱- مجاز به علاقه‌ی لازمیت و ملزومیت.
- ۱۷۳..... ۴-۲- مجاز به علاقه‌ی محلیه.
- ۱۷۴..... ۴-۳- مجاز به علاقه‌ی جزئیه.
- ۱۷۵..... ۴-۴- مجاز به علاقه‌ی سببیه.
- ۱۷۶..... ۴-۵- مجاز به علاقه‌ی ماکان.
- ۱۷۶..... ۴-۶- مجاز به علاقه‌ی کلیه.
- ۱۷۷..... ۴-۷- مجاز به علاقه‌ی عموم و خصوص.
- ۱۷۷..... ۴-۸- مجاز به علاقه‌ی آلیه.
- ۱۷۸..... ۴-۹- مجاز به علاقه‌ی تضاد.
- ۱۷۸..... ۴-۱۰- مجاز به علاقه‌ی جنس.
- ۱۷۹..... **گفتار چهارم: کنایه.**
- ۱۷۹..... ۱- تعریف کنایه.
- ۱۸۰..... ۲- فواید کنایه.
- ۱۸۱..... ۳- تحلیل تطبیقی کنایه در ابیات حکمی بوستان و سروده‌های حکمی متنبی.

۱۸۳	۳-۱-کنایه به اعتبار مکنی ^۳ عنه.....
۱۸۳	۳-۱-۱-کنایه از فعل یا مصدر.....
۱۸۵	۳-۱-۲-کنایه از موصوف (اسم).....
۱۸۶	۳-۱-۳-کنایه از صفت.....
۱۸۶	۳-۲-کنایه به اعتبار وضوح و خفا.....
۱۸۷	۳-۲-۱-ایماء.....
۱۸۹	۳-۲-۲-تلویح.....
۱۹۱	۳-۲-۳-رمز.....
۱۹۱	۳-۲-۴-تعریض.....
۱۹۴	یادداشت‌ها.....
۱۹۸	نتیجه‌گیری.....
۲۰۶	جدول‌ها.....
۲۱۱	نمودارها.....
۲۲۸	فهرست منابع.....

پیش‌گفتار

مسأله‌ی تحقیق

خیال، روح و جان‌مایه‌ی هر پدیده‌ی ادبی به ویژه شعر است و اصولاً هر پدیده‌ی ادبی، ارتباط تنگاتنگ با خیال و تصاویر شاعرانه دارد؛ به همین دلیل، بحث از عنصر خیال در شعر، بحث از گوهر و ذات شعر است. در حقیقت اگر از هر شعر مؤثر و دل‌انگیزی جنبه‌ی خیالی آن را بگیریم، جز سخنی ساده و عادی که از زبان همه‌کس قابل شنیدن هست، چیزی باقی نمی‌ماند.

شیخ اجل، سعدی شیراز (ف ۶۹۱ ه.ق)، نامی است که نه تنها در ایران بلکه در میان ادبای ملت‌های جهان، همواره آشنا و نامی بوده است. اثر گرانقدر این شاعر، *سعدی‌نامه* یا *بوستان* از امّات کتب فارسی است که فاضلان و ادیبان هر ملت همواره به آن نظر داشته و از آن استفاده‌ها برده‌اند. سعدی‌شناسان و دوستداران او همواره بوستان را در جایگاه یک کتاب اخلاقی و آموزشی نگریسته‌اند و به عبارتی چیرگی معنی در بوستان، توجه بسیاری از خوانندگان آثار سعدی را از دقت در زیبایی‌های هنری این اثر بازداشته است. *متنبی* (ف ۳۵۴ ه.ق) نیز شاعری حکیم است. کمتر شاعری به ویژه در عصر عباسی در زمینه‌ی اشعار حکمی به پایه‌ی او می‌رسد. بخش عظیمی از اشعار *متنبی* یا جنبه‌ی حکمی و تمثیلی محض و یا شبه‌حکمی دارند.

از اینرو باید پذیرفت که محوری‌ترین و مهم‌ترین معیار برای شناخت میزان خلّاقیت و نوآوری شاعرانی حکیم، همچون *متنبی* و سعدی - که بن‌مایه‌ی اصلی شعرشان مضامین حکمی است - شناخت و تحلیل بیانی تصاویر شاعرانه و هنری اشعار حکمی آنهاست؛ در غیراین صورت، نمی‌توان منزلت واقعی و جایگاه حقیقی و نیز مقدار تأثیری را که آنها از اسلاف خود پذیرفته‌اند و یا اثری که در اخلاف خود برجای نهاده‌اند، بازشناخت و بازنمود. همچنین به نظر می‌رسد که سطحی و عمیق بودن و همین‌طور ساده و مرکب بودن، ابتکاری و یا تقلیدی و تکراری بودن اشعار *متنبی* و

سعدی، مانند هر شاعر دیگری ارتباط زیادی به شناخت و تحلیل تصاویر فنی و شاعرانه‌ی آن‌ها دارد.

نگارنده به دلیل علاقه و مطالعات مستمر در زمینه‌ی فنون بلاغی و به ویژه علم بیان و نیز به دلیل علاقه‌ی وافری که به حوزه‌ی ادبیات تطبیقی دارم، بر آن شدم تا موضوع رساله‌ام را به بررسی تطبیقی صورخیال اختصاص دهم. از آنجا که سعدی در سرودن بوستان تا حدودی متأثر از متنبی بوده است، مرا بر آن داشت تا با تحلیل تطبیقی صورخیال در سروده‌های حکمی متنبی و بوستان سعدی، زیبایی‌های شعرای این دو شاعر را نمایان و همانندی‌ها و تفاوت‌های آن‌ها را در به‌کارگیری صورخیال، مشخص سازد.

پیشینه‌ی تحقیق

درباره‌ی شخصیت و نبوغ سعدی و اثر ارزشمند او - بوستان - تحقیقات گسترده و فراوانی به انجام رسیده است اما در زمینه‌ی صورخیال در ابیات حکمی بوستان، به جز اشاراتی پراکنده، تحقیقی جامع و اصولی صورت نگرفته است. به عبارتی چیرگی معنی در بوستان، توجه بسیاری از خوانندگان آثار سعدی را از دقت در زیبایی‌های هنری این اثر بازداشته است.

همچنین ناقدان ادب عربی، در طول بیش از یک هزار سال، درباره‌ی متنبی و ابعاد متعدد و چند لایه‌ی شخصیت ادبی، سیاسی، اعتقادی، اخلاقی و حتی روحی و روانی وی، مطالب و کتاب‌های ارزشمند و درخور تقدیری گفته و نوشته‌اند و بدین وسیله، پرده از روی جوانب مختلف و زوایای پنهان بسیاری از اسرار نبوغ ادبی و هنری وی، برگرفته‌اند اما درباره‌ی صورخیال و تصاویر فنی شعر او در عرصه‌ی آفرینش و خلاقیت هنری و ادبی، فقط یک تحقیق تحت عنوان «صور خیال در شعر متنبی» انجام گرفته است. آقای علی اکبر محسنی - نگارنده‌ی تحقیق مذکور - صورخیال را در تمام اشعار متنبی، اعم از مرثیه، حماسه، حکمت، مدح، هجو، فخر و ... بررسی کرده‌اند. بخش آخر

این رساله، درباره‌ی سروده‌های حکمی متنبی است که به دلیل حجم زیاد تحقیق، به طور خیلی مختصر و فقط در حد اشاره، صورخیال را بررسی کرده‌اند.

از آنجایی که سعدی در سرودن ابیات حکمی به متنبی نظر داشته است، از حدود پنجاه سال پیش تاکنون سنجش‌هایی میان شعر متنبی و سعدی انجام شده است. نخستین کار در این زمینه، به کتاب حسین‌علی محفوظ - ادیب عرب - بازمی‌گردد که قدم در این راه گذاشت و کتاب متنبی و سعدی را نوشت. حدود پانزده سال پیش در دانشگاه قاهره، خانمی به نام امل ابراهیم، کتابی تحت عنوان *الأثر العربي في أدب سعدی الشيرازي* را به رشته‌ی تحریر درآورد. در برخی از کتاب‌ها و مقاله‌ها از جمله *الحكمة بين المتنبی و سعدی*، نوشته‌ی صادق عسکری، «میزان تأثر سعدی از متنبی» و «متنبی و سعدی» هر دو از مهدی محقق و «مقایسه‌ی افکار متنبی و سعدی» از امیرمحمود انوار، مباحثی مطرح شده است که می‌تواند در انجام این تحقیق راهگشا باشد اما هیچ کدام از این پژوهش‌ها، به بحث تحلیل صور خیال در سروده‌های حکمی متنبی و بوستان سعدی نپرداخته‌اند؛ تا به حال نیز کتاب یا مقاله‌ای که به طور خاص، صور خیال را در سروده‌های حکمی متنبی و ابیات حکمی بوستان به صورت تطبیقی بررسی کرده باشد، نگاشته نشده است.

نقد منابع

در زمینه‌ی صورخیال، اساس این تحقیق، کتاب *بیان و معانی سیروس شمیسا* بود. بخش اول این کتاب درباره‌ی علم بیان است که نویسنده، آن را به چهار بخش: تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه تقسیم می‌کند. بخش دوم آن درباره‌ی علم معانی است که خارج از موضوع این تحقیق می‌باشد. گفتنی است که نگارنده، از مطالعه‌ی هر کتاب و مطلبی که پیوندی دورادور و غیرمستقیم با تمام فصل‌های این رساله داشته و امکان دسترسی به آن نیز ممکن بوده است، (اعم از فارسی و عربی و یا جدید و قدیم) کوچک‌ترین سستی نورزیده است اما در میان منابعی که مطالعه، بازبینی و فیش‌برداری شد، تکیه‌ی نگارنده بر دو منبع، بیش از منابع دیگر بود. نخست، کتاب *ارزشمند صورخیال در شعر فارسی*، تألیف شاعر و ناقد برجسته‌ی معاصر، دکتر محمدرضا شفیعی‌کدکنی بود. ظاهراً این

کتاب در نوع خود از معدود کتاب‌هایی است که هم در جهان عرب و هم در ادب فارسی با نگرشی بیانی و بلاغی به شعر، تألیف شده و شیوه‌ی بحث و اسلوب نگارش و نیز نحوه‌ی تحلیل تصاویر شاعرانه‌ی شاعران پارسی توسط مؤلف، نشانگر عمق تفکر و پختگی ادبی وی در تحلیل تصاویر شاعرانه است. منبع دیگری که بارها مورد استفاده قرار گرفت، کتاب بلاغت تصویر دکتر محمود فتوحی بود؛ کتابی که ماهیت تصویر و خیال را به گونه‌ای نظری و مدرن با توجه به نقد جدید تبیین نموده است.

نگارنده از میان نسخه‌های بوستان، نسخه‌ی بوستان سعدی (سعدی‌نامه) تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی را اساس کار خود قرار داد. اگرچه همواره در کنار آن از شروح دیگر نیز برای درک بهتر ابیات استفاده گردید. علت گزینش این نسخه، تصحیح متن بر اساس ده نسخه و با استفاده از چاپ‌های معتبر و شرح‌ها و ترجمه‌های بوستان به زبان‌های دیگر بود. در میان شروح مختلف متنبی (شرح ابن جنی، شرح واحدی، شرح عکبری، شرح یازجی، شرح برقوقی)، شرح برقوقی (ف ۱۹۸۴م) بر متنبی، اساس کار نگارنده قرار گرفت؛ بدین علت که این شرح، خلاصه و تنقیح شده‌ی منابع دست‌اول تاریخی درباره‌ی شعر متنبی است. مزیت دیگر این شرح نسبت به سایر شروح، ذکر شواهد تاریخی فراوان و بیان مضامین مشابه از شاعران دیگر است. دقت، صداقت و حوصله‌ی درخور برقوقی در توضیح یکایک ابیات، تحسین‌برانگیز است.

از جمله مشکلاتی که روند تدوین این رساله را دشوار ساخت، نبود ترجمه‌ی فارسی اشعار متنبی - البته نه همه‌ی اشعار - بود. با این توضیح که علی‌رضا منوچهریان - عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی - با کوششی تحسین‌برانگیز پس از چند سال تلاش و همت، جلد اول دیوان متنبی را در دو جلد به فارسی روان ترجمه کردند و نگارنده نیز از کتاب ایشان استفاده‌های زیادی برد اما جلد دوم دیوان متنبی که حجم زیادی از اشعار او را در برمی‌گیرد، تاکنون به فارسی ترجمه نشده است؛ به همین دلیل ترجمه‌ی ابیات موردنظر به فارسی به گونه‌ای که هم ارتباط آن‌ها با ماقبل و نیز با مابعد خود حفظ شود و هم مقصود و مراد شاعر در آن‌ها منعکس شود و هم اینکه برگردان تصاویر فنی طوری باشد که به ساختار آن‌ها لطمه‌ای وارد نشود، کار پرخطری بود که تا

حدّ زیادی روند تدوین رساله را با مشکل روبه‌رو کرد. لازم به ذکر است که نگارنده، این حجم از اشعار را با کمک بی حد و حصر استاد محترم راهنما فیش‌برداری کرد.

ضرورت انجام تحقیق

مسائل بلاغی پیش از آنکه به صورت علمی مطرح شود، در زبان هر ملّتی وجود داشته است. اهمیّت صورخیال بدان حد است که آن را گوهر و ذات شعر نامیده‌اند. همچنین از آنجا که شعر هر شاعر، نمایانگر فرهنگ و بینش او می‌باشد، تحلیل تطبیقی صورخیال در شعر دو شاعر با دو زبان متفاوت، می‌تواند بازده بسیار ارزنده‌ای داشته باشد و پرده از روی اصالت، هنر، فرهنگ، بینش و اسلوب آن‌ها برافکند و نقش آن‌ها را در نمایش فرهنگ خاص خودشان نشان دهد. از آنجا که بن‌مایه‌ی اصلی شعر متنبّی و سعدی (در بوستان) مضامین حکمی است، بنیادی‌ترین و مهم‌ترین معیار برای شناخت میزان خلاقیت، فرهنگ، بینش و نوآوری آن‌ها، شناخت و تحلیل بیانی اشعار حکمی آن‌هاست. در این رساله سعی شده است، صورخیال در سروده‌های حکمی متنبّی و اشعار حکمی بوستان، مورد بررسی و تحلیل تطبیقی قرار گیرد.

اهداف تحقیق و کاربردهای آن

در این پژوهش، نگارنده کوشیده است صورخیال موجود در سروده‌های حکمی متنبّی و اشعار حکمی بوستان را تحلیل و بررسی کند. پرواضح است که هدف در این رساله، باز نمودن تأثیرپذیری دو شاعر و توصیف چگونگی ارتباط آن‌ها نیست؛ اگرچه در زمینه‌ی کاربرد صورخیال مشابهت‌هایی میان دو شاعر مشاهده شد اما هدف اصلی، بیان آمار کاربرد صورخیال و تحلیل و بررسی تطبیقی آن است؛ از اینرو می‌توان گفت این تحقیق از حیث بنیان ساختاری و روش‌شناختی، در حوزه‌ی ادبیّات مقابله‌ای یا مقارنه‌ای (Contrastive literature) - که از حوزه‌های متداخل در ادبیّات تطبیقی است - قرار می‌گیرد.

این پژوهش می‌تواند در الگوبخشی و پیشبرد مطالعات تطبیقی حوزه‌ی ادبیّات فارسی و عربی راهگشا باشد؛ همچنین همه‌ی دانشجویان رشته‌ی زبان و ادبیّات فارسی

و عربی، علاقه‌مندان به حوزه‌ی ادبیات تطبیقی، پژوهشگران در ادبیات فارسی و عربی می‌توانند از نتایج این تحقیق استفاده کنند.

پرسش‌های اصلی تحقیق

۱- بسامد صورخیال در ابیات حکمی بوستان و سروده‌های حکمی متنّبی چگونه است؟

۲- چه تفاوت‌هایی بین این دو شاعر در به‌کارگیری صورخیال وجود دارد؟

۳- چه شباهت‌هایی بین این دو شاعر در به‌کارگیری صورخیال وجود دارد؟

فرضیه‌های تحقیق

۱- در ابیات حکمی بوستان، غلبه با کنایه و در سروده‌های حکمی متنّبی، چیرگی با استعاره است.

۲- تشبیهات سعدی در مقایسه‌ی با متنّبی، از وضوح و سادگی بیشتری برخوردارند و استعاره‌های او نیز ساده‌تر و زودیاب‌تر از استعاره‌های متنّبی هستند.

۳- هر دو شاعر در کاربرد صورخیال، اعتدال را رعایت کرده‌اند؛ همچنین آن‌ها در کاربرد مجاز و کنایه خود را به تکلف نینداخته‌اند و بیشتر مجازها و کنایات آن‌ها ساده و زودیاب هستند.

روش تحقیق

روش پژوهش در این رساله، کتابخانه‌ای است. ابزار گردآوری مطالب، برگه‌ی تحقیق (فیش) بوده و روش تدوین مطالب نیز به روش تجزیه و تحلیل (توصیفی-تحلیلی و تطبیقی) است. بعد از جمع‌آوری فیش‌ها، مرحله‌ی طبقه‌بندی آن‌ها صورت گرفت و بعد از تجزیه و تحلیل با کمک استادان محترم راهنما و مشاور، بدنه‌ی اصلی تحقیق شکل گرفت.

گزارش اجمالی پایان‌نامه

از جهت ساختار، رساله‌ی پیش رو به یک پیشگفتار و دو فصل تقسیم گردیده است. ابتدا در پیشگفتار به طرح مباحث کلی و نظری درباره‌ی موضوع رساله از قبیل: مسأله‌ی

تحقیق، پیشینه‌ی تحقیق، نقد منابع، ضرورت و اهداف پژوهش، پرسش‌ها و فرضیه‌ها، روش پژوهش، گزارش اجمالی رساله و خلاصه‌ای از نتیجه‌ی تحقیق پرداخته شده است.

فصل اول، شامل دو گفتار است. در گفتار اول، به طرح کلیاتی در زمینه‌ی حکمت در شعر عربی و فارسی و متنبی و سعدی، زندگی و عصر سعدی و متنبی، شعر و سخن این دو شاعر و ... پرداخته شده است. گفتار دوم به دلیل اهمیت خیال، به طرح مباحثی درباره‌ی خیال و نسبت آن با شعر در منظر ناقدان، تصویر و رابطه‌ی آن با معنی و ... اختصاص یافته است.

فصل دوم که درحقیقت مهم‌ترین فصل این رساله می‌باشد، به تحلیل تطبیقی صورخیال در ابیات حکمی بوستان و سروده‌های حکمی متنبی اختصاص دارد. در این فصل، صورخیالی که این دو شاعر به کار برده‌اند همراه با شواهدی از آن‌ها ذکر گردیده و همچنین تفاوت‌ها و شباهت‌های آن‌ها در به‌کارگیری صورخیال بررسی و تحلیل شده است. در پایان نیز آمار دقیق کاربرد هر یک از صورخیال توسط دو شاعر، با ترسیم جدول و نمودار نشان داده شده است.

شایان ذکر است که علاوه بر آنچه ذکر شد، موارد زیر نیز در نگارش رساله‌ی حاضر مدنظر بوده است:

۱- شیوه‌ی نگارش در این رساله، مطابق رسم الخط مصوب فرهنگستان ادب فارسی بوده است و در ارجاع‌دهی نیز از کتاب آیین نگارش مقاله علمی- پژوهشی دکتر محمود فتوحی پیروی شده و در موارد مبهم نیز نظر استادان محترم راهنما و مشاور اعمال شده است.

۲- اساس کار نگارنده در تقسیم بندی صورخیال و تعاریف و کلیات مربوط به آن، کتاب بیان و معانی نوشته‌ی سیروس شمیسا بوده است.

۳- ارجاع اشعار از بوستان به صورت (بوستان، سال انتشار: شماره‌ی صفحه) صورت گرفته است و ارجاع اشعار متنبی، به صورت (متنبی، سال انتشار. شماره جلد: شماره‌ی صفحه) آمده است.

۴- آیه‌های قرآنی در این رساله برای تمایز با سایر متن در قلم Traditional Arabic تحریر یافته‌اند. در قلم نوشتاری B Lotus امکان استفاده از تایی مدور وجود ندارد و در بسیاری موارد، نبود این حرف معنی ابیات عربی را به کلی دگرگون می‌کند؛ لذا برای اجتناب از این مشکل، از قلم نوشتاری BT ۱۱ Arabic که تقریباً مانند قلم B Lotus است، بهره گرفته شد.

نتیجه‌ی تحقیق

هرچند مضامین شعر حکمی از نظر لطافت و عاطفه‌ی شاعرانه، خشک و بی‌روحند، ولی سعدی و متنبی به رغم این واقعیت، با نبوغ شگفت‌انگیز خود توانسته‌اند این دو (مضامین حکمی و عاطفه و خیال) را با هم درآمیخته و تصاویری جالب بیافرینند؛ تصاویری که هم در بُعد حکمی و عقلی جزء مضامین بلند شعر و حکمت محسوب می‌شوند و هم در بُعد فنی و هنری، از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. بدیهی است که تلفیق عنصر عقل و عاطفه با هم (بی آنکه یکی فدای دیگری شود)، یکی از نشانه‌های بارز خلاقیت هنری این دو شاعر است. علاوه بر این، سعدی و متنبی در کاربرد صورخیال شباهت‌های دیگری نیز با یکدیگر دارند. اما یکی از مهم‌ترین اختلافات آن‌ها در کاربرد صورخیال، این است که در ابیات حکمی بوستان، غلبه با کنایه می‌باشد اما در سروده‌های حکمی متنبی غلبه با استعاره (به ویژه استعاره‌ی مکنیه) است.

در پایان، بر خود لازم می‌دانم از راهنمایی‌ها و تلاش‌های بی‌دریغ و دلسوزانه‌ی استاد محترم راهنما، جناب آقای دکتر احمد لامعی گویو که در طی این مدت با گشاده‌رویی و سعه‌ی صدر، حقیر را در انجام این تحقیق یاری فرموده‌اند، کمال تشکر را داشته باشم. همچنین از جناب آقای دکتر محمد بهنام فر، استاد محترم مشاور، به پاس راهنمایی‌ها و آموزش‌های ارزنده‌ی ایشان در انجام کار، کمال تشکر و سپاس را دارم. همچنین شایسته است که از دیگر استادان محترم گروه زبان و ادبیات فارسی که در طی شش سال درس‌آموزی این‌جانب در دانشگاه بیرجند، یاری‌گری‌های دلسوزانه‌ای داشته‌اند، تقدیر و تشکر نمایم.

فصل اوّل: کلیّات و تعاریف

مقدمه

ادبیّات تطبیقی (Comparative Literature) که در زبان عربی آن را "الادبُ المقارن" می‌نامند، مفهوم جدیدی دارد که هم‌اکنون در شمار علوم ادبی معاصر از ارزش و مقام والایی برخوردار است. از آنجا که هر کسی یا هر مکتبی با توجّه به نگرش‌ها و هدف‌های خاصّی که دارد، تعریفی خاص از ادبیّات تطبیقی ارائه کرده است، باعث شده که ما با تعاریف مختلفی از آن روبه‌رو باشیم. هدف ما در این بخش، ارائه‌ی تعاریف مختلف از ادبیّات تطبیقی نیست، به همین دلیل به تعریفی از آن، که جامع و مانع به نظر می‌رسد، بسنده می‌کنیم.

ادبیّات تطبیقی، بررسی روابط تاریخی ادبیّات ملّی با ادبیّات دیگر زبان‌هاست که چگونه ادبیّات یک کشور با ادبیّات دیگر سرزمین‌ها پیوستگی می‌یابد و بر یکدیگر تأثیر متقابل می‌نهند؟ ادبیّات مزبور چه دریافت کرده و چه چیزهایی به وام می‌دهد؟ از این رو ادبیّات تطبیقی بیانگر انتقال پدیده‌های ادبی از ادبیّات یک ملّت به ادبیّات دیگر ملّت‌هاست؛ این جابه‌جایی و انتقال گاهی در حوزه‌ی واژه‌ها و درون‌مایه‌ها است و زمانی در تصاویر و قالب‌های مختلف بیانی چون: قصیده، قطعه، مقاله، نمایشنامه و... خودنمایی می‌کند. گاهی نیز در حوزه‌ی احساسات و عواطفی است که از ادیبی به ادیب دیگر درباره‌ی یک موضوع انسانی انتقال می‌یابد و او را متأثر می‌سازد (ندا، ۱۳۸۳: ۲۶).